

बहुजातीयताको बाकसभित्र एकल जातीय काला अजिंजरहरू र कालेका बाहरू !

तेज मान आडुदेम्बे
tejmanmail@gmail.com

अन्याय अति भएपछि आँफको बोटमा आँफ होइन बम र बन्दुक फल थाल्छन, केराको बोटमा केरा होइन हतियार पड्कन थाल्छन (स्वर्गीय राम राजा प्रसाद सिंह) । 'आजभन्दा धेरै वर्ष पहिला सिनास (सेन्टर फर नेपाल एण्ड एशियन स्टडिज, किर्तिपुर) मा कार्यरत एक जना विदेशी विद्वान माइक स्टेफनले एउटा लेख मार्फत उदघोषण गरेका थिए, "यो देशमा एउटा जातिले अरु सबै जातिहरूलाई शताब्दीयौँदेखि पेलिरहेको छ । यो पेलाइ निरन्तर चलिरह्यो भने यो देशमा एक दिन भयानक कट्टरपन्थी जातीय द्वन्द्व निम्तने छ ।" त्यो लेखको निष्कर्ष वास्तवमा सबै जातिहरूलाई भित्रभित्रै थाहा रहेछ र त्यहि भावनालाई नेकपा माओवादीले अंगालेर दश वर्षे जनयुद्ध शुरु गर्‍यो, र रातारात यो देशको सबैभन्दा ठूलो पार्टी पनि भयो, तर अहिले उसले जनजातिहरूलाई घरको न घाटको बनाइदिएको जस्तो देखिन्छ ।' (नेपाल वाणी एफ.एम., पुष २९, बिहान, २०६९)

'ए, मध्यस्थकर्ता बाबु ! यो कालेका बाले अहिले त यसलाई मेरो छोरो नै होइन पो भन्न थाले । --
- बिहे गरेर ल्याउँदा कति मिठा मिठा कुरा गर्थे तर अहिले यसो भन्छन ।' 'दिदी, यस्तो समस्या समाधान त गाउँको प्यारालिगल कमिटीमा जाँदा समाधान भइहाल्छ नि । त्यहाँ समाधान नभए, कानुनी उपचारबाट पनि हुन्छ ।' 'तर मुद्दा लड्नलाई मसँग पैसा नै छैन । पैसा राख्ने बाकसको चाबी सबै कालेका बाको हातमा छ । अनि कसरी मैले न्याय पाउने ?' 'सुर्ता नगर्नुस दिदी, पैसा नहुनेका लागि निशुल्क कानुनी उपचारको व्यवस्था गर्नेहरूको संस्थाहरूपनि त छन ।' सामुदायिक रेडियोहरूको छाता संगठन सि.आइ.एन. बाट दिनहुँ बच्ने यो विज्ञापनजस्तै नेपालका केहि नेताहरू कालेका वा बन्दै गएको र लोकतान्त्रिक भनौँदो व्यवस्थामा पनि शदियौँदेखि सिमान्तकृत जातिहरूका आमा भनभन कालेकी आमा हुँदै गएको स्पष्ट रूपमा अनुमान गर्न सकिन्छ ।

'यो नेपालमा जहिलेपनि कालो आन्द्रे कालेका बाहरूको ढलिमली मात्र चलने भएकाले केहि गर्न सकिने स्थिति छैन' भन्ने निराशवादी मान्छेहरूको जमात निकै भइसकेको थाहा पाएर नै माओवादीले प्रत्येक प्रान्तमा एकल जातीय पहिचान सहितको संघीयता दिने, 'अहंकारवादी' हिन्दु शासकहरूले २४० वर्षदेखि राष्ट्रभरि लादेको एकतान्त्रिक एकल जातीय पहिचान (एकल खस नेपाली भाषा, एकल भेष, एकल भुषा, एकल क्षेत्री राजा, पृथ्वी नारायण शाहको "असली हिन्दुस्तान" को एकल हिन्दु धर्म, एकल भारतीय हिन्दु संस्कृति आदि) को विरोध गर्दै, दशै बहिस्कार गर्दै, गाई काटिखाँदै विभिन्न जनजातिहरूलाई बन्दुक बोकाएर, मराएर, रातारात उनिहरूको सहानुभुति बटुलेर सबैभन्दा ठूलो पार्टी हुन सफल भएको कुरो दुनियाँलाई थाहा छ । तर 'सबै जातिको उत्तिकै विकास भएमात्र हाम्रो देश समृद्ध बन्छ भनेर नै प्रान्तीय एकल जातीय पहिचानको मुद्दा हामीले अघि सारेका हौं' भनेर सहि कुरा गर्ने कामरेड प्रचण्ड र प्रवक्ता अग्नि सापकोटा जस्ता केहि नेताहरूले हालसालै आएर हामीले पनि अरु पार्टीले खोजेजस्तै बहुजातीय पहिचान नै खोजेको हो भन्ने पिपलपाते कुरा गरेका कारण आखिर यिनिरूपनि त बाहिर बाहिर लोकतान्त्रिक, भित्रभित्र कालेका वा नै त रहेछन भन्ने भान धेरैलाई पर्न थालेको छ । एकल जातीय संघीयता पारीजातले भनेजस्तै 'मैले नजन्माएको छोरो' पनि भन्न नसक्ने पार्टी कालेका वा को पार्टी भयो कि भएन ? लिम्बुवानको नारा दिएर कांग्रेसले पनि लिम्बुहरूलाई बन्दुक बोकाएर २००७ सालको क्रान्ति सफल भएपछि एक महिनाको लागि लिम्बुवान दिएर आफ्नै बच्चो कालेको घाँटी निमोठेको कुरो मलिसा याक्थुडुबाले लिम्बुवानको महाभारत (पाण्डुलिपि ?) मा औँल्याएका छन ।

कति बुँदे सभौता हो कुन्निमा माओवादीले त रुसमा स्टालिनले चलाएको जस्तो एकल जातीय संघीयताको प्रस्ताव राखेको थियो, जसमा 'कुनैपनि प्रान्तलाई केन्द्रिय सरकारले हेप्यो वा पक्षपात गर्‍यो भने देश नै टुक्याउन पाउनसक्ने सम्मको अधिकार दिनुपर्छ' भन्ने माग थियो, तर अरु पार्टीहरूले 'इन्डियाको जस्तो देश टुक्याउन नपाइने खालको एकल जातीय र भाषिक पहिचानको आधारमा संघीय नेपाल बनाउने बाटोतिर जाऔं' भनेर संभौता गरी माओवादीलाई मुलधारको राजनीतिमा ल्याएको कुरो जुनसुकै नेपाली लाटाहरूलाईपनि थाहा छ । माओवादी मूलधारमा आइसकेपछि र उसको जनयुद्ध रोकिएपछि उसकै एजेण्डालाई मुख्य आधार बनाएर च्याउसरी उम्रिएका लिम्बुवान, खम्बुवान जस्ता पार्टी वा मञ्चहरूको

मागलाई गन्ति न मन्ति बाहुनको जन्ति बनाइएको भएपनि अन्य प्रमुख पार्टीहरूले संविधान सभाको आफ्नो चुनावी घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएको संघीयताको खिलाफमा अहिले कालेका बाको भेष लिन थालेको कुरो बहुसंख्यक नेपालीहरूको लागि निकै चासोको विषय बनेको छ ।

जातीय पहिचान सहितको संघीयताको वकालत गर्नेहरूको बीचमा अहिले अचानक बहुजातीय फल फलाउने प्रस्ताव कसरी आयो होला ? जुनसुकै प्रान्तहरूमा बसाइँ सरेर बसेका केहि पहाडिया आर्यहरूको कारणले नै यो प्रस्ताव आएको हो भन्ने आरोप एकथरको छ । अर्को थरको आरोप छ – कुनैपनि जनजाति नेतालाई आफ्नो जाति शदियौँदेखि कालेका बाहरूले सिमान्तकृत बनाएकोमा कुनै मलतब नै छैन र थाहा पनि छैन होला । थाहा भएपनि कालेका बाहरूको फन्दामा फँसेर बिस्वास गरेको पार्टी ठूलो भयो र जित्यो भने मन्त्रको जागिर खान पाइन्छ, अर्थात कसैको हनुमान भएरपनि कवि शिरोमणि लेख नाथ पौडेलको 'मै खाऊँ, मै लाऊँ, अरु सबै मरुन दुर्बलहरू' भन्ने व्यक्तिगत स्वार्थका कारणले यस्तो प्रस्ताव आएको हो । तेस्रो थरि शंकालुहरूको आरोप छ – जुनसुकै पार्टीका शीर्षस्थ पदहरूमा र बहुसंख्यक पदहरूमा कालेका बाहरू नै छन । अल्पसंख्यक प्रतिनिधित्वमा रहेको जनजाति र मधेशी नेताहरू उनिहरूका हनुमानमात्र हुन । लोकतन्त्रको नाममा र प्रत्येक प्रान्तमा बहुजातीय पहिचानको बहानामा त्यहि पूरानै एक जाति, एक भाषा, एक धर्म, एक संस्कृति हनुपर्छ भन्ने एकतान्त्रिक नीति एउटा प्रान्तमा मात्र होइन यो देश भरि नै अप्रत्यक्ष रूपमा फेरिपनि लादिन लागेको कुरो अत्यन्तै पिछ्छाइएका भनिएका मधेशी नेताहरूले समेत धेरै बुझ्न थालेपनि निकै अगाडि बढेका भनिएका हनुमाने जनजाति नेताहरूले नबुझेकाले वा व्यक्तिगत स्वार्थका कारण बुझ्न पचाएकाले नै यस्तो स्थिति आएको हो । यि आरोपहरूको सत्यता अब केलाउनै पर्ने बेला भएको छ ।

यि शंका र आरोपहरूको वास्तविकता के हो ? चुनावी घोषणापत्रहरूमा एकल जातिय पहिचानमा आधारित संघीयताको नारा दिएर विभिन्न जातिहरूको सहानुभुति बटुलेर विजय भई ठूला पदमा पुगेका केहि नेताहरूका कारण अहिले बहुजातिय संघीयताको बोटमा एकतान्त्रिक एकल जातीय पहिचानको फल फलाउने प्रयास भएको भान सबैलाई हुन थालेको छ । यदि यो संभावना सत्य हो र बहुजातियता नामी रूखको बोटमा एकतान्त्रिक एकल जातीय पहिचानको फल फेरिपनि फलाउन खोज्ने प्रयास हो भने माइक स्टेफनको भविष्यवाणी सहि ठहरिन्छ, र विभिन्न प्रान्तका बरका बोटहरूमा राम राजाका बम र बन्दुक मात्र होइन, सुन्दर पलाँसका पातहरूमा पिस्तोलका पाकेटहरू नफल्लान भन्न सकिन्न, शयौँ पदम कुँवरहरू नजन्मिएलान भन्न सकिन्न किनकि कसैलाई फेरिपनि कालेको दर्जा पाउनुछैन र शदियौँदेखि रुवाईँ आएकी आफ्नी आमालाई अबपनि कालेका बाहरूलाई रुवाउने मौका दिने रहर कसैलाई छैन जस्तो लाग्छ ।

नेपालका कालेहरूलाई न्याय दिलाउने कुनै प्यारालिगल कमिटी अहिले सम्म बनेको थाहा छैन । न त कुनै अदालत नै बनेको छ । यदि कुनै यस्तो अदालत नै बनेको भएपनि मुद्दा लड्ने खर्च त चाहियो । तर नेपालको ताला चाबी यिनै कालेका बाहरूको हातमा छ । अरुको आशा गरौँ भने भारतको जयन्त प्रसादको भनाइ हामीले नसुनेको होइन । आफ्नो देशचाहिँ एकल जातीय र भाषिक पहिचान सहितको संघीयतामा छ, तर नेपाललाई चाहिँ आर्थिक श्रोतको आधारमा (पञ्चायतकालिन प्रान्त, चौध अञ्चल जस्तो) निर्धारण गर्न सुझाव दिएको धेरैलाई चित बुझेको छैन । भारतको सिक्किममा के आर्थिक श्रोत छ ? अलैची खतम भएको सबैलाई थाहा छ । तर केन्द्रिय सरकारको सहयोगले त्यो प्रान्त अहिले भारतमै समृद्ध गनिने प्रान्तहरूमध्ये एउटामा पर्छ । भारतकै खालको चिनको चासो रहेको कुरो चिनवाट फर्केपछि मोहन वैद्य (नेवार ? पोखरेल ?) ले सुनाएको कुरो पनि हामी सबैलाई थाहा छ । बरु अमेरिकाले 'आफ्नै तरीकाले समस्या समाधान गर्नु' भनेको कुराले नेपालका बहुसंख्यक कालेहरूलाई धेरै अचम्ममा पारेको छ ।

१. बाठाले बुझेको एकल जातीय पहिचानको अर्थ

बाठाहरूले बुझेको एकल जातीय पहिचान भनेको कुनैपनि प्रान्तमा एउटा जातिको मात्र पहिचान हुनु हुँदैन । तर देशभरिका प्रान्तहरूमा भने एउटैमात्र जातिको पहिचान लाद्न पाउनुपर्छ (पञ्चायतकालमा जस्तै) ।

यस्ता बाठाहरूको विचारमा देश संघीयतामा गयो र प्रत्येक प्रान्तमा एकल जातीय पहिचान (जस्तै :- लिम्बुवानमा लिम्बुको पहिचान, खम्बुवानमा राईको, नेवारातमा नेवारको, मगरातमा मगरको, खसानमा खस क्षेत्रीको, सुदुर पश्चिममा बाहुनहरूको आदि) लागु भयो भने शदियौँदेखि अहिले सम्म देशको सबै क्षेत्रमा र सबै जातिमाथि लादिएको एकतन्त्रिय एकल जातीय पहिचान, माने एउटै खस नेपाली भाषा, एउटै

हिन्दुस्तानको हिन्दु धर्म, एउटै हिन्दु संस्कृति आदि, अर्थात एक जात छतिस वर्णको मरुभूमिको निरन्तरता नष्ट हुन्छ र पृथ्वी नारायण शाहको चार जात छतिस वर्णभित्र समेटिएका सबै जातिहरूको बराबर विकास भएको उर्वर बगैँचा बन्दछ हाम्रो नेपाल । यस्तो उर्वर नेपाल देखा बाहिर बाहिर बहुजातीय पहिचान, भित्र भित्र एकतन्त्रिय खोल ओड्ने एकल जातीय पहिचानवादी छद्मभेषी नेताहरूको शदियौँदेखिको आफ्नो ढलिलमलि ढल्लु संभावीत नयाँ नेपालमा । प्रत्येक प्रान्तमा बहुजातीय पहिचान खोज्ने कालेका बाहरूले यो देशमा २४० वर्षदेखि राष्ट्रभरि एकल जातीय पहिचान लादेको कुराको विरोध किन गर्दैनन ? किन पहिलेकै पञ्चायती ब्यवस्था नै ठिक छ पनि भन्न सक्दैनन ? किन पञ्चायत पार्टीमा प्रवेश गर्ने हिम्मत पनि गर्न सक्दैनन ? यसको रहस्य पत्ता लगाउन आवश्यक छैन र ?

२. लाटाले बुझेको बहुजातिय पहिचानको अर्थ

प्रत्येक प्रान्तमा एकल जातीय पहिचान भएपछि, नेपालका सबै जातिहरूको पहिचान बराबर हुन्छ । त्यो नै बहुजातीय पहिचान हो । यस्तो भएपछि, 'हामी सबै जातिले बराबर अधिकार पाएका छौँ' भनेर सबै जातिहरू कुनै प्रकारको द्वन्दमा नलागी राष्ट्र निर्माणको काममा लाग्नेछन र यो देश समृद्ध बन्दछ । यस्तो बहुपहिचान भएपछि, यो नेपाल पृथ्वी नारायण शाहले सोचेजस्तो सबै जाति, अर्थात चार जात छतिस वर्णको रंगीचंगी फूलवारी बन्दछ । यस्तो नयाँ नेपाल नै सुन्दर, शान्त र विशाल नेपाल हो । तर प्रत्येक प्रान्तमा बहुपहिचान खोज्नु भनेको देश भरि नै फेरिपनि पूरानै एकल जातीय पहिचान लादने प्रयास हो र यो प्रयास भनेको चिसो भनेकै कोकाकोला हो भन्ने बिज्ञापन भन्दा एक इञ्च पनि फरक नपर्ला ।

३. बहुपहिचानवादीहरूका केहि बहानाहरू

बाहिर बाहिर लोकतान्त्रिक बहुपहिचान, भित्र भित्र एकतान्त्रिक एकल जातीय पहिचानवादीहरूका केहि तर्कहरू उल्लेख गर्दा निकै मनोरञ्जन मिल्ने भएकाले मनोरञ्जनको लागि यहाँ केहि बहानाहरूको चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.१. कुनैपनि प्रान्तमा एकजातिको मात्र बाहुल्यता नभएको तर्क

प्रत्येक प्रान्तमा बहुजातीय पहिचानको वकालत गर्नेहरूको मुख्य तर्क के छ भने कुनैपनि प्रान्तमा त्यहाँका आदिवासी भनौँदाहरूको बहुमत छैन । यो तर्क एकदमै सहि हो । उदाहरणको लागि, २०५८ को जनगणना अनुसार, ताप्लेजुङमा ४१.७५ प्रतिशत, पाँचथरमा ४०.३३ प्रतिशत, तेह्रथुममा ३५.३८ प्रतिशत, इलाममा १४.३३ प्रतिशत र धनकुटामा १३.७२ प्रतिशत मात्र लिम्बु छन । यि पाँच जिल्लालाई मात्र लिम्बुवान मान्ने हो भने लिम्बुवानमा लिम्बुको जनसंख्या बढिमा ३० प्रतिशत हुन आउँछ । लिम्बुवानवादीहरूले दावी गरेजस्तै लिम्बुवान प्रान्त अन्तर्गत भ्यापा (५.४७ प्रतिशत), मोरङ (४.५८ प्रतिशत) र सुनसरी (२.८९ प्रतिशत लिम्बु) लाई पनि राख्ने हो भन्ने लिम्बुवानमा लिम्बुको जनसंख्या १८ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ ।^१

ऐतिहासिक आँखाले के देख्छ भने भ्यापा, मोरङ र सुनसरीका लिम्बुहरू त्यहाँका आदिवासी होइनन । पछिमात्र बसाइँ सरेर आदिवासी मेच, कोच, धिमालका जग्गामा भरेका हुन । यो कुराको खण्डन गर्ने हिम्मत इश्वरसंग पनि छैन । पहाडका पाँच जिल्ला (ताप्लेजुङ, पाँचथर, तेह्रथुम, इलाम र धनकुटा) मात्र लिम्बुवान मान्दा त्यहाँका आदिवासी जातिहरू लिम्बु होइनन भन्ने आँटपनि भगवानसंग छैन । तर यि पाँच जिल्लामा पनि लिम्बुको जनसंख्या २९ प्रतिशत मात्र ? के कारणले यस्तो भयो ? आदिवासी लिम्बुहरूको क्षेत्रमा लिम्बु नै अल्पमत ?

धेरैको भनाइ छ, जनगणनामा आफ्नो जात 'लिम्बु' नलेखेर थरमात्र लेखेका कारण जन गणकहरूले लिम्बु भनेर नचिनेर लिम्बुको जनसंख्या कम भएको हो । यदि यो तर्क सहि हो भने त बाहुनहरूले कहिल्यै 'बाहुन' भनेर आफ्नो नाम लेख्दैनन, आफ्नो थर मात्र लेख्छन । तर कसरी उनिहरूको जनसंख्या घटेन (१२.२ प्रतिशत, २०६८ सालका जनगणना अनुसार) ? किन घटेन क्षेत्रीहरूको जनसंख्या (१६.६ प्रतिशत) ? यस्को एउटा उत्तर हुनसक्छ, जनगणकहरू सबै गैह्र लिम्बु भएकाले लिम्बुका थरहरू नचिनेर हो । तर मलाई

^१ जनगणना २०५८ को अनुसार, लिम्बुवानका विभिन्न जिल्लाको लिम्बु जनसंख्याको तथ्यांक उपलब्ध गराएकोमा विपी लावतीप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

यो तर्कमा त्यति विश्वास लाग्दैन । मलाई के लाग्छ भने 'रस्ती रसाउने बस्ती बसाउने' केन्द्रिय सरकारको जालसाँजी नियम अनुसार' जति बढि रैती राख्यो त्यति नै बढि मालपोतको छुट पैसा खान पाईने लोभले लिम्बुका सुब्बाहरूले विभिन्न जातीहरूलाई विभिन्न ठाउँबाट ल्याउँदै आफ्नो किपटहरूमा रैती बनाएर राख्दै हिँड्ने हुँदा लिम्बुवानमा अरु जातिको जनसंख्या बढि भएको हो ।

भुटानकै कुरा गरौं न । डुक्पाहरू एक्काइस जिल्लामध्ये आठ जिल्लामामात्र सिमित छन् । हुलका हुल बसाईं सरेर आउने नेपालीहरूलाई बस्न अनुमति दिएका कारणले नै डुक्पाहरू आफ्नै देशमा अल्पमतमा परेका हुन । भ्जापा जिल्लामा पहाडियाहरू हुलका हुल भरेर भोडा फाँडेर बसेको र कोहि त्यहाँको जग्गा किन्दै बसाईं सरेर आएको अहिले त्यहाँका आदिवासी मेच, कोच र धिमालहरू अल्प शंख्यक भएका छन् । अब हामी पहाडियाहरूले उनिहरूको भूमिमा बहुजातीय पहिचानको नाममा आफ्नो पहिचान खोज्न मिल्छ ? कोहि लिम्बु खसान/जडानमा वा (अखण्ड ?) सुदुर पश्चिम वा भुटान वा भारत वा अमेरिकामा बसेको छ भन्दैमा त्यहाँ बहुजातीय पहिचानको नाममा लिम्बु पहिचान खोज्न मिल्छ ? 'किरात प्रदेशको ओखलढुंगा जिल्लामा मगर गाउँहरू छन्, तर उनिहरू मगरातबाट यहाँ आएका हुन । तर बहुजातीय पहिचानको नाममा ओखलढुंगामा हामीले मगरको पहिचान खोज्ने होइन । पाल्पा, स्याङ्जा र तनहुँतिर खोज्ने हो ।' 'त्यसो भए पाल्पा, स्याङ्जा र तनहुँ आदिलाई मगरात घोषणा गरे तपाईं ओखलढुंगाको मगर खुशी हुनुहुन्छ ?' भन्ने एकजना कान्तिपुर आर. जे. को प्रश्नको उत्तरमा ति मगर श्रोताले भने, 'किन खुशीमात्र ? गर्वपनि गर्छु । जहाँ जहाँ गएर बस्यो, त्यहाँ आफ्नो पहिचान खोज्दै हिँड्ने होइन ।' यि ओखलढुंगे मगर मित्रको भनाइ ठिक हो भने खसान/जडान र (अखण्ड ?) सुदुर पश्चिममा बहुजातीय पहिचानको नाममा कुन लिम्बुले, कुन खम्बुले, कुन मगरले, कुन नेवारले, कुन थारुले आफ्नो पहिचान खोजेर दिउँसै गति छाडेको छ ? वरु 'हामी पहाडमा गएर अतिक्रमण गरेर होइन, हाम्रो मधेशमा बसाईं सरेर आउँदै पहाडियाहरूले अखण्ड सुदुर पश्चिमको नाममा हामीलाई फेरिपनि उनीहरूकै अधिनमा राख्न खोज्दै छन्' भन्ने अर्थका कारण कैलाली र कञ्चनपुरका थारुहरू र पहाडियाहरूबिच भिडन्त भएको हामीलाई थाहा छैन र ? हामीलाई यो पनि थाहा छ कि दार्जिलिङ पहाडहरूलाई पनि पश्चिम बंगाल अन्तर्गत राख्दा दार्जिलिङ पहाडहरूबाट विशाल आन्दोलन भयो । अब एउटा प्रश्न तेर्सिन्छ, आफ्नो मन्त्रि पद त्यागेर भएपनि मधेश आन्दोलन सघाउने मधेशी बाठो कि आफ्नो लिम्बुवानलाई धोका दिएर मन्त्रि हुन खोज्ने लिम्बु बाठो ? मान्छेलाई बाध्यताले होइन, आफ्नै बुद्धिले अर्काको दास बनाउँछ । ठण्डा दिमागले सोच्ने बेला आएको छैन र ?

लिम्बुवानको ३० प्रतिशत आदिवासी लिम्बुले लिम्बुवानमा जातीय पहिचान पाउँदैन भन्नेहरूसंग नेपालका बाह्र प्रतिशत पहाडिया बाहुन र सोह्र प्रतिशत पहाडिया क्षेत्रीहरूले बहतर प्रतिशत अरु जाति माथि एकतान्त्रिक एकल जातीय पहिचान यो देशमा शदियौँदेखि लादेका छन् भन्ने जनजाति र मधेशीहरूको आरोपको खण्डन गर्ने हिम्मत छ ?

भ्जापामा हामी पहाडियाहरू बहुसंख्यक छौं भनेर त्यहाँ बहुपहिचान खोज्दा त्यहाँका आदिवासी कोच, मेच र धिमालहरू को पहिचानमाथि अन्याय हुन्छ कि हुँदैन ? आफ्नै आफ्नै थातथलोमा पहिचान खोज्दा के बिग्रिन्छ ? मगरले मगरातमा, नेवारले नेवारातमा, आर्यहरूले खसान र सुदुर पश्चिममा खोज्दा बहुपहिचान हुँदैन ? बहुसंख्यक छौं भनेर भुटानमा आप्रवासी नेपाली भाषीहरूले पहिचान खोज्दा के भयो ? लिम्बुले कहिल्यै पनि मगरातमा वा नेवा राज्यमा वा अन्य कुनै प्रान्तमा 'म त्यहाँ बसेको छु' भनेर बहुजातीय पहिचानको नाममा आफ्नो पहिचानको दान माग्दै हिँडेको छैन । अमेरिकामा गएर बसेको लिम्बुले त्यहाँको कुनै पनि प्रान्तमा बहुजातीयताको बहानामा आफ्नो जातीय पहिचानको दान आशा गरेको छ ?

३.२. जातीय द्वन्दको कुरो

बाहिर बाहिर बहुजातीय पहिचान, भित्रभित्र देशभरि आफ्नो एकल जातीय पहिचानलाई निरन्तरता दिन खोज्नेहरूको अर्को बहाना हो – प्रान्तमा एकल पहिचानले जातीय द्वन्द निम्त्याउँछ । कैलाली र कञ्चनपुरका थारु र पहाडिया बीचको मुठभेड कसले निम्त्याएको हो ? प्रान्तीय एकल जातीय पहिचानवादीहरूले कि बाहिर बाहिर बहुजातीय पहिचानवादीहरूले ?

३.३. देश टुकिन्छ भन्ने हल्लो

स्विटजरल्याण्डमा ०.६ प्रतिशतमात्र जनसंख्या भएको रोमान्स भाषीहरूलाई छुट्टै प्रान्त छुट्टयाइएको छ । खोइ त यो देश टुकिएको ? जातिय र भाषिक आधारमा दर्जनौ प्रान्तहरू छुट्टयाइएका छन भारतमा । खोइ त इन्डिया टुकिएको ? यो कुरो त कुवाको भ्यागुतालाई पनि थाहा छैन र ? माओवादीले चाहेको जस्तो संघीयता भएको भए टुकिन सक्थ्यो । तर त्यो पनि यदि केन्द्रिय सरकारले कुनै प्रान्तलाई हेप्यो र पक्षपातपूर्ण व्यवहार गर्‍यो भने मात्र । आफै इन्डियाको जस्तो संघीयतामा जाऊँ भनेर माओवादीसंग सम्झौता गर्ने अनि पछि आफै त्यसको विरोध गर्दै हिँडने ! कस्तो बहुजातीय पहिचान हो कालेका बाहरूको ?

३.४. नेपाल सानो छ भन्ने बखेडा: के नेपाल सानो छ ?

केहि पहिचान विरोधी नेताहरूको भनाइ छ, 'नेपाल सानो छ, त्यसैले यति सानो देशलाई दश वा एघार प्रान्तमा विभाजन गर्नु राम्रो होइन ।' यो कृतर्क सुन्दा मलाई महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाको 'के नेपाल सानो छ ?' भन्ने कविताको संझना आउँछ । तर नेपाल सानो छ भन्ने यि राजनेताहरूलाई आफ्नो कुवाभन्दा बाहिर निस्केर हेरे थाहा हुन्छ, स्विटजरल्याण्ड नेपालभन्दा तिन गुणा सानो छ, तर छविस् प्रान्तहरूमा विभाजन गरिएको छ र सबै प्रान्तहरू एकसे एक विकसीत छन । त्यहाँ न त जातीय द्वन्द छ, न त बहुजातीय पहिचानको नाममा अरु जातिलाई पेल्ने कुरा नै कसैले उठाएको छ । यो देश सबै भन्दा शान्त र सन्तुष्ट देश होइन र ? युरोपकै सबैभन्दा एउटा धनि देश होइन र ?

३.५ प्रान्तहरूको नामांकनको बखेडा

बहुजातीय पहिचानवादीहरूको अर्को किचलोको बुँदा हो – प्रान्तहरूको नामाकरण । प्रदेशहरूको नामाकरण गर्दा जातीयताको गन्ध आउन दिनु हुँदैन रे । उदाहरणको लागि, राणा शासनकालमा पनि 'पल्लो किरात' भनेर मान्यता दिइएको लिम्बुहरूको थात थलो भएको प्रदेशलाई 'लिम्बुवान' नाम राख्नु हुँदैन रे किनकि लिम्बु जातीको गन्ध ठ्वास्स आइहाल्छ रे । यस्तो गन्ध आउन नदिन 'लिम्बुवान' प्रदेशको सट्टा 'मेची-तमोर-लिम्बुवान' भन्नु रे । होइनभने 'सिरिजंगा' प्रदेश वा 'फाल्गुनन्द' प्रदेश भन्नु रे । नेवारहरूको थातथलो भएको क्षेत्रलाई 'नेवारात' वा 'नेवा: राज्य' भन्नुको सट्टा 'नुवाकोट-बागमति-नेवा: राज्य' राख्नु रे । होइनभने 'शंखधर साखा प्रदेश' भन्नु भनेर अर्ति दिने र जन्म कुण्डली लेखिदिनेहरूको भिड देख्दा बाटामा कुदिरहेको छुचुन्द्रालाई पनि हाँस उठेर आउँछ, किनकि यो देश ज्योतिष र पुरोहितहरूको मात्र होइन । दर्शनशास्त्रको चिरफार गर्ने भनिएका केहि डाक्टर पदवीधारी विद्वानहरूपनि तर्क र तथ्य बिसेर हो कि आफ्नो डिग्रीको स्तर नै त्यस्तै भएर हो यिनै राजनैतिक पुरोहितहरूको बोलीलाई नै बैज्ञानिक भएको प्रमाणित गर्न कम्मर कसेर लागेको पाइन्छ । उदाहरणको लागि, अमेरिकाको कोलम्बिया विश्व विध्यालयबाट एशियन भाषा र संस्कृतिमा पि.एच.डी. गरेका भनिएका डा. रमेश हुँगेल (२०१२ क) को टपरे तर्क अनुसार, 'लिम्बु' शब्द बाहिरिया जातिहरूले दिएको शब्द हो । यो तर्क सोहै आना सहि हो । तर यो शब्द 'सिक्किमे तथा भोटतर्फका लामा र अधिकारी वर्गले चलाएको हेय शब्द' (पाना ४) भनेर उनलाई कसरी थाहा भयो ? प्रमाण पेश गर्नुपर्‍यो नि ! मेची नदीको आसपासमा बसेका जातिलाई 'मेची' वा 'मेचे' भन्नु हेय भाव हो ? कोच क्षेत्रमा बस्ने जातिलाई 'कोच' वा 'कोचे' भन्नु हेय भाव हो ? खुम्बु क्षेत्रमा बस्ने जातिलाई 'खुम्बु' भन्नु हेय भाव हो ? पौडीमा बस्ने जातिलाई 'पौडेल' भन्नु हेय भाव हो ? अर्जमा बस्ने जातिलाई 'अर्जेल' भन्नु हेय भाव हो ? नेपालमा बस्नेलाई नेपाली भन्नु हेय भाव हो ? यस्तो भुत्ते फोर्सेप बोक्ने डाक्टरले वास्तविकताको चिरफार गरेका होलान कि घाँटीको अपरेशन गर्नुपर्नेमा पाठेघर भिक्केर फालिदिएका होलान ? हुँगेल (२०१२ क) को लंगडे विचार अनुसार, हेय भावले बाहिरियाले दिएको नाम 'लिम्बुवान' राख्नमा गर्ब गर्नुको सट्टा, 'सिरिजंगाको नामलाई सांकेतिक सापेक्षताका आधारमा कोशी जस्ता प्राकृतिक नामको साथमा पहिचानमुखी प्रदेशको साभा नाम बनाउन सकिन्छ' रे (पाना ७), माने 'लिम्बुवान' प्रदेश होइन 'सिरिजंगा-कोशी' प्रदेश राख्नुपर्छ रे ।

त्यस्तै, किरात प्रदेशको प्रस्तावको विपक्षमा, हुँगेल (२०१२ ख) बोल्छन, 'प्राचिन इतिहासमा वागमति उपत्यकाको आसपास र हिमाली क्षेत्रका समुदायहरूको सामुहिक नाम "नेप्" (किरात) थियो । "नेप्" बाटै नेपाल नाम रहेको प्रचुर प्रमाणहरू छन । यस हिसाबले आज किराँत क्षेत्र वा किराँत प्रदेश किटान गर्नु कठिनमात्र नभई असम्भव प्रायः हुन पुगेको छ' (पाना ३६) । हिन्दु पूराणहरूमा 'नेप' भनिएका जातिहरू कुन

श्रोतमा 'किरात' भनिएका छन ? 'प्रचुर' प्रमाणहरूमध्ये एकदुइवटा प्रमाण मात्र दिएको भएपनि कति धर्म मिल्यो होला हुंगेलज्यूलाई ! लिम्बु इतिहास र संस्कृतिका पिता इमान सिंह चेम्जोङको तथाकथित राईहरूलाई बुझाउने लिम्बु शब्द (जुन लिम्बुहरूलाई पनि थाहा छैन) वारवोम्वा लाई वार-वोम्-वा भनेर काल्पनिक मर्फिम सेग्मेन्टेशन गरी 'भोटमूलको भाषा परिवारमा' वार को अर्थ 'वीच' हुन्छ, (पाना ३६) भनेर कुनै तुलनात्मक भाषा अध्ययनको श्रोत नै नखुलाई आफैँ भुइँफुट्टा भोटवर्मेली भाषाविद् र पुनर्संरचनाविद् भनेर किरात राईहरूलाई यता न उति माझका जाति वा तिब्बतका जाति भन्ने पुष्टि गर्ने विद्वानले आफूचाहिँ कुन कुल र मूलको हुँ भन्ने कुराको जानकारी दिएको भए अरुलाई कति मनोरञ्जन मिल्यो होला ? वोम् भनेको चाहिँ तिब्बतको बोन धर्म हो रे । शायद 'खम्बुवान प्रदेश' को माग गर्ने व्यक्तिहरू प्रति लक्ष गर्दै हुंगेल फेरि बल गर्छन, 'खम्बुको लहरो' निकै लामो छ । यो शब्द 'खम्पालिङ,' 'खम्पालुङ,' 'खम्पाजोङ,' हुँदै तिब्बतकै 'खाम' प्रदेशमा पुग्छ रे । 'खम्पालुङमा लैमालुङ डम्फु हा हा' (पाना ३७) । न त राईहरूले डम्फु बजाउँछन, न त 'खम्पालुङ' र 'लैमालुङ' भनेका शब्दहरू ठाउँका नाम नै हुन । यस्ता अन्दाजहरू त पि.एच.डी. ले भन्दा पुरोहितहरूले घर बसी बसी धोती पात्रो हेरेर अझ राम्ररी भन्न सक्दैनन र ? खम्पालुङलाई खम्पाछेन पनि भनिन्छ रे, जहाँ तिब्बतका किराँतहरू आउनुभन्दा अघि सिन्तुसति नाम गरेका खाम मगर (मंगोल) राज्य गर्थे रे । किरातहरू चिनका ताइश्यान पनि हुन रे (पाना ३७) । इमान सिंह चेम्जोङको इतिहासको वास्तविकताको विश्लेषण नै नगरी र चेम्जोङलाई उद्भूत नै नगरी चेम्जोङ (१९६६) कै काल्पनिक विचारलाई आफ्नो विचार बनाएर (plagiarize गरेर) 'पूराना लेखोटहरू र कहावतहरूमा' यस्तो लेखिएको छ भन्ने पि.एच.डी. हुंगेलको कुरा कुन लाटाले पत्याउँछ ? ति लेखोटहरू देखाउन सक्ने हिम्मत छ, हुंगेल डाक्टर साहेबसंग ? कुनचाहिँ कहावतमा त्यस्तो भनिएको छ ? त्यो कहावत जान्ने बुढापाकाको नाम उल्लेख गर्ने हिम्मत छ, डाक्टर साहेब ? अहिलेसम्म कुनै बुढापाकालाई थाहा नभएको कसको कहावतमा किरातहरू ताइश्यान भनिएको छ ? 'खम्पालुङमा लैमालुङ डम्फु हा हा !' भनेरमात्र हुन्छ ?

आफ्नो धर्मचाहिँ हिन्दुस्तानको हिन्दु धर्म, आफ्ना भगवानहरू भारत मथुराका श्री कृष्ण यादव र भारत अयोध्याका राम चन्द्र, र नेपालका प्रकाण्ड विद्वान ताना शर्माले भनेजस्तै मर्दापनि भारतको काशी नपुरी नहुने व्यक्तिले किरात प्रदेशका आदिवासीहरूलाई तिब्बत र चिनका आप्रवासी बनाउने दुस्प्रयास गरेर जातीय पहिचान सहितको 'किरात प्रदेश' वा 'खम्बुवान प्रदेश' को खिल्ली उडाउनु भन्दा पहिला आफ्नो डाक्टर डिग्रीको ख्याल गर्नु आवश्यक छ कि छैन ? आफ्नो आडको भैसी नदेख्ने, अर्काको जिउको जुम्ना देख्ने ! कुतर्क गरेर विद्वान बन्न खोज्नुभन्दा वास्तविक कुरा गरेर मुख बन्न वेश होइन र ?

३.५. प्रान्तहरूको सिमांकनको खिचलो

बहुपाहिचानवादीहरूको तर्क छ, आर्थिक श्रोतको आधारमा, हिमाल, पहाड, तराई मिलाएर त्यहि पूरानै पञ्चायतकालिन प्रान्त (मेची प्रदेश, कोशी प्रदेश, सगरमाथा प्रदेश आदि) बनाउनु पर्छ । उनिहरूको भनाइ छ, जातीय नामको आधारमा प्रान्तहरूको नामाकरण गर्दा आर्थिक श्रोतहरूको असमान बाँडफाँड हुन्छ । खोइ त सिक्किममा असमान बाँडफाँड भएको ?

केहि लिम्बुवानवादीहरूले मेच, कोच, धिमाल आदिवासी भएको भ्रापा, मोरङ, सुनसरीलाई, कुन ऐतिहासिक आधारमा हो कुन्नी, लिम्बुवान अन्तर्गत राख्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । किन यस्तो गरेका होलान ? प्रश्न धेरैले गर्छन । कसै कसैले तराईबाट आर्थिक नाकाबन्दी लाग्छ भन्ने डरले यस्तो गरिएको हो भनेर तर्क अघि सारेको पाइन्छ । खोइ त सिक्किममा यस्तो भएको ? खोइ त भारतका प्रान्तहरूमा यस्तो भएको ? यस्तो भइगयो भने केन्द्रिय सरकार, जसको हातमा मुद्रा, सेना र परराष्ट्र नीति छ, ले हस्तक्षेप गर्न सक्दैन ?

लिम्बुवानलाई पहाडका पाँच जिला वा छ जिल्ला बनाउँदा लिम्बुको जनसंख्या करिब २९ प्रतिशत हुन आउँछ । तर पूर्वी तराईका आदिवासी मेच, कोच, धिमाल क्षेत्रहरूपनि लिम्बुवान अन्तर्गत राख्ने हो र यो अभियान सफल भयो भने लिम्बुहरूको लागि अवश्य नै खुशीको कुरो हो । तर यस्तो लिम्बुवानमा लिम्बुको जनसंख्या १८ प्रतिशतमात्र हुन्छ । यो लिम्बुहरूको लागि सुखद खबर हो ? विजयपुर दरबारकी सेन रानी विधाता इन्दु राज राजेश्वरीले लिम्बु राजाहरूलाई स्पष्टरूपमा 'पहाडे राजा' भनेर सम्बोधन गरेर लेखेको चिठी गलत हो ? यो ऐतिहासिक प्रमाण हो कि होइन ?

३.६. एकल जातीय पहिचानले अरु जातिको अस्तित्व खतरामा पर्छ भन्ने हल्लो

जातीय संघीयता विरोधीहरूले एकल जातीय पहिचानको अर्थ कुनै पनि प्रान्तमा एउटा जातिको मात्र हाली मुहाली हुने र अरु जातिलाई त्यो प्रान्तबाट लखेट्छन भन्ने हाउगुजी फैल्याउने दुष्प्रयासपनि भित्रभित्रै गरिरहेको पाइन्छ । उदाहरणको लागि, केहि वर्ष अघि प्रकाशीत रिपब्लिका पत्रिका र कान्तिपुर दैनिक पत्रिका मार्फत केहि प्रान्तिय एकल जातीय पहिचान विरोधीहरूले पूर्वको ताप्लेजुड र पाँचथरका केहि गाउँहरूबाट बाहुनहरू लम्बुवानवादीहरूको पिरले भ्रूपातिर बसाइँ सर्न बाध्य भएको समाचार छपाएको कुरो दुनियाँलाई थाहा छ । यो आरोप सत्य हो ? बाहुनहरूको बसाइँ सराइको प्रकृति हेर्नुहोस त ! पश्चिमबाट पूर्वतिर, अनि अहिले अलिकति पैसा कमायो कि पहाडबाट मधेशतिर । लम्बुहरूले लखेटेरै मधेश भराइ भएको हो ? पाँचथरको काफलबोटे गाउँ एक ताका बाहुनमय गाउँ थियो । अहिले कसरी बाहुन शुन्य गाउँ भयो ? के यो पनि एकल जातीय पहिचानवादी लम्बुहरूकै कारणले भएको हो ? यो गाउँका बाहुन मित्रहरूले काफलबोटे गाउँ उजाडेर मधेश भर्दा न त माओवादी थियो न त लम्बुवान भन्ने मञ्च नै । कसले लखेटेयो उनिहरूलाई ? भारतको जस्तो संघीयतामा संभौता गरेको होइन माओवादीसंग ? खोइ त भारतको तामिलनाडुमा तामिलहरूले अरु जातिलाई लखेटेको ? खोइ त बंगालमा बंगालीहरूले अरु जातिलाई लखेटेको ? खोइ त गुजरातमा गुजरहरूले अरु जातिलाई लखेटेको ?

तथाकथित बहुपहिचानवादीहरू लम्बुहरूलाई भड्काउने प्रयासमा पनि लागेको पाइन्छ । उनिहरूको बनाइ अनुसार, एकल जातीय पहिचान पक्षधर भनौंदा लम्बुवानवादीहरूले आफ्नै लम्बुहरूलाई धोका दिइरहेका छन किनकि उनिहरूको पार्टीमा लम्बुमात्र हुनुपर्नेमा बाहुन क्षेत्रीहरू केन्द्रिय सदस्य देखि जिल्ला इन्चार्ज सम्म छन । हुँदा के भयो त ? लम्बुहरूले अन्य जातिहरूलाई लम्बुवानबाट लखेट्दा रहेछन कि सम्मान गर्दा रहेछन ? आदिवासी लेप्चा भएको सिक्किममा नर बहादुर भण्डारी क्षेत्री मुख्य मन्त्रि हुँदा के विग्रियो ? सञ्च मान लम्बु र पवन चाम्लिङ मुख्य मन्त्रि हुँदा के नराम्रो भयो ?

३.७. आर्यहरू नेपालको जुनसुकै प्रान्तको आदिवासी भएकाले बहुजातीय पहिचान भन्ने सवाल

बहुपहिचानवादीहरूको अर्को बहाना हो – आर्यहरू नेपालका जुनसुकै प्रान्तका आदिवासी मात्र होइनन अनादिवासी हुन । जनजाति मंगोलहरू नेपालका आदिवासीमात्र हुन । मधेशीहरू त भन ३०० वर्ष अघिमात्र आएका आप्रवासी हुन । यस्ता तर्क गर्नेहरूमा दीर्घ राज प्रशाई र डाक्टर सुरेन्द्र केसी जस्ता विद्वानहरू पर्छन । आर्यहरू संपूर्ण नेपालका अनादिवासी हुनुको कारण के होला त ? उनिहरूको बनाइ छ – सत्ययुग वा पौराणीक कालका ऋषिमुनिहरू नेपालका विभिन्न भागमा तपस्या गर्थे, त्यसैले । कुनैपनि तपस्वी उसले तपस्या गरेको ठाउँको अनादिवासी ठहरिने भए त भारतीय नांगा बाबाहरूपनि पशुपतिको जंगलमा शिवरात्रीको बेला तपस्या गर्न आउँछन । उनिहरूलाईपनि पशुपतिको अनादिवासी भन्ने ? कुनैपनि जाति जहाँसुकैको आदिवासी हुन सक्दैन । त्यसैले जुनसुकै प्रान्तमा बहुपहिचानको नाममा शदियौँदेखिको एकतान्त्रिक एकल जातीय पहिचान फेरिपनि लादने प्रयास गर्न पाइँदैन ।

आफ्नै बाबुका आँखाले देखेजस्तै गरेर एकजना वरिष्ठ इतिहासकार (सिलवाल २०६२ : २०७, २१४) ले इतिहास लेखेका रहेछन, राई र लम्बुहरू श्री ५ प्रताप सिंह शाहका पालामा सिक्किम बाट भागेर नेपाल आएका भतुवाहरू हुन, जसलाई तत्कालिन नेपाल सरकारले मालपोत तिर्न नपर्ने गरी किपट जग्गा दान दिएछन, जसरी एक जना यजमानले उसको पुरोहितलाई मालपोत नलाग्ने गरी टपरो टकटक्याइदिन्छ । आइ. एड. दोस्रो वर्षको लागि सिफारिस गरिएको यो पाठ्य पुस्तकबाट विध्यार्थीहरूले के सिक्छन ? बागलुङ जिल्लामा प्राध्यापन गर्ने भनिएका इतिहासकार सिलवालज्यूलाई थाहा रहेनछ, राई र लम्बुहरू बाहुन होइनन, र बाहुन नै भएपनि टपरे होइनन भन्ने कुरो । पुरोहित हुनै नसकेपछि टपरो कसरी थाप्छन राई लम्बुहरू ? यस्ता जातिहरूलाई प्रताप सिंह शाहले कसरी दिए होलान किपटको टपरो ? वि.पि. घिमिरे, एस.बि. कार्की र सागर खडका (२०६५) को विचारमापनि 'नेपाल सरकारले श्री ५ प्रताप सिंह शाहको पालामा सिक्किम सरकारद्वारा सताइएका लम्बुहरूलाई नेपालका पहाडी भागमा प्रवेश दिएर सुरक्षा प्रदान गरेको पाइन्छ । लम्बु नायकहरू नेपाल अधिराज्यमा सम्मिलित हुन आए । पूर्वी पहाडी भू-भागमा लम्बुको जग्गा उनीहरूकै नाममा दर्ता गरी जग्गाको तिरोभरो गर्नु नपर्ने व्यवस्था मिलाइयो ' (पाना ८१) । यो इतिहासको अर्थ हुन्छ, राई र लम्बुहरू पूर्वी नेपालका आदिवासी होइनन, आप्रवासीहरू हुन । वि.वि.एस. तेस्रो वर्षको लागि सिफारिस गरिएको 'ग्रामिण विकास' नामको यस्तो किताब पढेर विध्यार्थीहरूले के गरिखालान ?

आजभन्दा धेरैवर्ष अघि खरदार बाबु राम आचार्यले 'इतिहास शिरोमणी' को पदवी कसरी पाएछन भनेको त उनले पनि सिलवाले पाराकै इतिहास लेखेका रहेछन, 'पृथ्वी नारायण शाहले युद्धको समयमा भारी बोकाउन र अघिपछि पनि बलको काम लिन सैनिकमा भर्ना नहुने तामाड, खम्बु, लिम्बुलाई किपट जग्गा दिई राखेकाले बाटो घाटो बनाउने काममा यिनहरूलाई लगाइन्थ्यो।' यो इतिहासको अर्थ के हो ? अर्थ सिम्पल छ, राई र लिम्बुहरू पूर्वी नेपालका आदिवासी होइनन । सेन महाराजाहरूले लिम्बु राजाहरूलाई दिएको अठार गाडी लाल मोहर र श्याम मोहरहरूपनि नदेखे र नभेटाउने इतिहासकारले 'इतिहास शिरोमणि' को पदवी दान पाएका त होइनन ? भन्ने प्रश्न उठाउन सकिँदैन र ?

३.८. आर्यहरूको प्रान्त छैन भन्ने कुरो

प्राचिन नेपालको सभ्यताको एउटा केन्द्र खसान/जडान/सिंजा/ कर्णाली प्रदेश खस क्षेत्रीहरूको आदिभूमि हो भन्ने कुरो त लाटालाई पनि थाहा छ । त्यो क्षेत्रलाई खसान प्रान्त घोषणा गर्ने कुरामा कुन अरु जातिले विरोध गरेको छ ? कुनचाहिँ अरु जातिले त्यहाँ बहुजातीय पहिचानको नाममा खसहरूको पहिचानमाथि खेलवाड गर्ने प्रयास गरेको छ ? सुदुर पश्चिममा बाहुनहरूले आफ्नो प्रान्तको माग गर्दा बहुपहिचानको नाममा अरु कुनचाहिँ जातिले विरोध गरेको छ ? वरु 'अखण्ड सुदुर पश्चिम' को मुद्दा उठाएर तराईका कैलाली र कञ्चनपुरका थारुहरूको भूमिपनि यहि प्रान्त अन्तर्गत पार्न खोजेकाले जातीय झडप भएको हामीलाई थाहा छैन ? यो झडप मधेशीहरूले पहाड गएर अतिक्रमण गरेकाले होइन । पहाडियाहरू मधेश भरेर बसेकाले हो । कसै कसैले भन्ने गर्छन – सुदुर पश्चिम बाहुनहरूको प्रान्त होइन । होइन रे ? उनिहरूकै थरहरु हेरि हेरौं त । नाम विज्ञान (onomastics) पढेको एउटा लाटालाई पनि थाहा हुन्छ, केहि अपवाद बाहेक, यो संसारको जुनसुकै जातिको थरले त्यो जातिको उत्पति स्थल बताउँछ । नेपालका बरिष्ठ इतिहासकार ज्ञान मणि नेपाल (१९९६ : १४८) का अनुसार, डोटीमा बस्ने डोट्याल, पोखरीमा बस्ने पोखरेल, पौडीमा बस्ने पौड्याल, अर्जीमा बस्ने बाहुन अर्जेल, भुर्तिमा बस्ने भुर्त्याल, सिग्दीमा बस्ने सिग्देल, बारामा बस्ने बराल आदि । पौडी भन्ने ठाउँ कुमाउमा र डोटीमा छ । अर्जी भन्ने गाउँ इस्मामा छ (फुटनोट १०३, पाना १६९) । यो भनाइले नेपालका आर्यमित्रहरूको थात थलो कहाँ हो, थाहा हुँदैन ?

सुदुर पूर्वका आदिवासी लिम्बुहरूको थर त्यहि क्षेत्रका स्थाननामहरूबाट नै बनेका छैनन र ? जस्तै : - सहड (पाँचथर) मा बस्ने लिम्बुको थर सहड, पन्धाक (तेह्रथुम) मा बस्नेको थर पन्धाक, छेन्ताड (ताप्लेजुड) मा बस्नेको थर सेन्दाड, बखिम (ताप्लेजुड) को थर बखिम, खेवाड (ताप्लेजुड) को थर खेवाड, लिबाड (ताप्लेजुड) को थर लिबाड, फुरुम्बो (ताप्लेजुड) को थर फुरुम्बो, आदि । बैरागी काइँलाले भने जस्तै लिम्बुहरू लिम्बुवानका आदिवासी हुन भन्ने कुरो त उनिहरूका देवताले पनि बताउँछन । लिम्बु देवताहरू सबै त्यहि कञ्चनजंघा छेउछाउका, त्यहि ताप्लेजुड छेउछाउका, त्यहि भोट छेउछाउका छन । मथुरा भारतका श्री कृष्ण छैनन, अयोध्या भारतका राम चन्द्र होइनन । किरात मुन्धुममा शिवजी आउँदै आउँदैनन । लिम्बुहरूको तिर्थस्थल भारतको काशी बनारस पनि होइन । कसैले गति छाड्यो भने त्यो हामी जान्दैन । गतिछाडाको मतलब गरेर समय खेर फाल्ने बेलापनि होइन अहिले । प्रशिध्द लेखक तथा समालोचक ताना शर्माले भनेजस्तै मर्नलाईपनि काशी भारत नै जान चाहनेहरू यो देशका राष्ट्रवादी हुन सक्दैनन र यो देशको माया यहाँका आदिवासी जनजातिहरूलाई मात्र हुन्छ किनकि यहाँको प्रत्येक ढुंगा र माटोसंग उनिहरूको नड र मासुको नाता गाँसिएको छ । कुनैपनि लिम्बुलाई लिम्बुवान उसको आमाजस्तो लाग्छ किनकि यो उसको किपट भूमि हो र इतिहास साक्षी छ अरु जातिलाई उसले तत्कालिन ब्यवस्थाको शब्दावलीमा भन्ने हो भने 'रैती' बनाएर राखेको हो । आफैँले रैती बनाएर राखेको ब्यक्तिले आज यहाँको अनादिवासी बनेर बहुपहिचानको बहाना निकाल्दा लाटा लिम्बुलाईपनि हाँस उठ्दैन ?

३.९. जनमत संग्रहको कुरो

बहुजातीयवादीहरूको अर्को बहाना हो – 'एकल जातीय पहिचान सहितको संघीयतामा जाने हो भने जनमत संग्रह गर्नुपर्छ।' जनमत संग्रहमा जानु भनेको आफ्नै खाडल खन्नु हो भन्ने कुरो पनि थाहा नभएका बाहिरबाहिर बहुजातीय पहिचानवादीहरूले यो देशमा सतरी प्रतिशत अन्य जाति छन र तिमध्ये धेरै जसोले एकल जातीय पहिचानकै पक्षमा भोट दिन्छन भन्ने कुरो कसरी थाहा नपाएको होला ! वि.सं. २०३६ सालको

बहुदल र निर्दलको जनमत संग्रहमा भोट दिने जनता र अहिलेको जनतामा आकाश पातालको फरक छैन र ?

४. प्रान्तीय एकल जातीय पहिचान किन ?

ललितपुर सात दोवाटोको एउटा कोण सभामा प्राध्यापक प्रेम येक्तेनले यसो भने, 'लिम्बुवानबाट लिम्बुहरूको भोटले जितेर प्रधानमान्त्रि भएका भूल नाथ खनाल एकल जातीय पहिचान सहितको संघीयताको विरुद्धमा कुलिदै हिँड्दै छन । यसको हिसाब किताब अबको चुनावमा लिम्बुहरूले राम्ररी गर्नेपर्ने भएको छ ।'

'किन एकल जातीय पहिचान सहितको संघीयता चाहियो ?' भन्ने सुम्हालुङ एफ.एम. को प्रश्नको जवाफमा एकजना लिम्बुवान समर्थक नेताको जवाफ थियो 'लिम्बुवानको सिडिओ कार्यालय अरे, त्यो कार्यालयमा गयो एकजना पनि लिम्बु कर्मचारी छैनन । लिम्बुवानको शिक्षा कार्यालय अरे, त्यो कार्यालयमा एकजना पनि लिम्बु छैनन । अदालतमा गयो त्यहाँ पनि लिम्बुको अनुहार देखिँदैन । जुन पार्टीमा हेर्नो ठूला नेता एक जातिका मात्र छन ।'

यो अन्तरवार्तामा भनिएको कुरा मैले एकजना मित्रलाई सुनाएँ । उसको उत्तर थियो, 'लिम्बुहरूको बुद्धि नै छैन, पढे लेखेकै छैनन । एक दुइजना पढे लेखेका भएपनि लोक सेवा आयोग पास गर्ने सक्दैनन । अनि कसरी लिम्बुवानका अफिसहरूमा लिम्बु हुन्छन त !' यो उत्तरले मलाई गंभिरे बनायो । लिम्बुवानमा पढे लेखेका कैयौं लिम्बुहरू सम्झें । बेरोजगार भएर भौँतरिएका कैयौं लिम्बु केटाकेटीहरू सम्झें । कक्षा एकदेखि कक्षा दशसम्म सँधै प्रथम हुने एउटा लिम्बुलाई ऊसँगै पढ्ने तर मुस्किलले पास गरेको अर्को जातिको उम्मेदवारले जागिरमा उछिनेको एउटा घटना सम्झें । नेपाल बाहिर पनि हेरें र भुटानका नेपालीहरूको हालत पनि देखें । २१ जिल्लामध्ये ८ जिल्लामा मात्र सिमित डुम्पाहरूको हाली मुहाली जुनसुकै कार्यालयहरूमा देखिन्छ । मन्त्रि, प्रधानमन्त्रिहरूपनि उनिहरू नै छन । राजापनि उनिहरू नै छन र हुन्छन । यसको मतलब, भुटानका बहुसंख्यक आप्रवासी नेपाली भाषीहरूको बुद्धि नै छैन ? उनिहरू पढे लेखेकै छैनन ? उनिहरूले लोक सेवा आयोग पास गर्ने सक्दैनन ?

कुरा जेसुकै होस, बुझ्नेले जेसुकै बुझोस, तर प्रान्तीय एकल जातीय पहिचानवादीहरूले खोजेको कुरा अग्राधिकार रहेछ । खस नेपाली भाषा सप्रेको सप्रेकै छ, अरु भाषाहरू मय्यामच्यै छन । नेपाली भाषा विकासको लागि, सरकारले संपूर्ण नेपालीहरूको करबाट उठेको रकमको टुकुटीबाट अरबौं अरब स्कूल, कलेज र विश्वविध्यालयहरूमा खर्च गरिरहेको छ । मरिसकेको संस्कृत भाषाको लागि संस्कृत विश्वविध्यालय र विभिन्न विध्यापिठहरू खोलेर वर्षको बहतर करोड (राजधानी दैनिक २०५९/३/१९) खर्च गरिरहेको छ । अन्य भाषाहरू बचाउनको लागि, एक पैसा खर्च दिएको छ ? बल्ल बल्ल मातृभाषा शिक्षा दिएको छ, तर खर्चभने त्यहि जातिले बेहोर्नुपर्ने ! एउटा भाषा बचाउन दुइ लाख मात्र दियो भनेपनि संस्कृतको लागि खर्च भएको बहतर करोडले १४४ वटा भाषाहरू बचाउन सकिन्छ जबकि २०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालमा १२३ वटामात्र मातृभाषाहरू छन ।

वैरागी काइँलाले एउटा अन्तवार्तामा भनेजस्तो एउटा गैँडा वा गोहि मर्नो भने यो देशमा कोकोहोलो मच्चिन्छ, तर विभिन्न जातिहरूको भाषाहरू मय्यामच्यै छन । सरकारलाई कुनै मतलब छैन । केहि समय पहिला पशुपति क्षेत्रमा बागमतिको फोहोर पानी कसैले जबर्जस्त खुवाएर होइन, आफैँले खाएर मरेका चाउरे बाँदरहरूको समाचार दुइ दिनसम्म सञ्चार माध्यमहरूमा आइराख्यो, तर विभिन्न भाषाहरू मरेको खबर एक दिन पनि आउँदैन । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको धुवे हात्तिले एक वर्षमा एक दर्जनभन्दा बढि व्यक्तिको ज्यान लिइसक्यो, तर सरकार त्यो हात्तिलाई बचाउने प्रयासमा देखिन्छ । हप्तौँदेखि धुवे हात्तिले समाचार सञ्चार माध्यमहरूमा दिनहुँ आइरहेको छ । वैरागी काइँलाको भनाइ अनुसार, सिक्किममा लिम्बु भाषाको विशाल उत्थान भएको छ किनकि त्यहाँ सरकारले लिम्बुहरूलाई साथ दियो, तर आफ्नै मातृभूमि नेपालमा यो भाषा मृत्युउन्मुख भएको छ किनकि यहाँको सरकारले लिम्बुहरूलाई लात हान्यो । आफ्ना मातृभाषाहरू बचाउनको लागि पनि एकल जातीय पहिचान चाहिँदैन ।

किन भाषा बचाउने ? भाषा मर्नो भने जातिको पहिचान मेटिन्छ । उदाहरणको लागि, थारुहरूको अनुहार हेर्दा भोटबर्मेली जस्ता छन, तर आफ्नो भाषा मरेका कारण र आर्य भाषा बोल्ने भएका कारण उनिहरू यता न उतिका जाति भएका छन । लिम्बु भाषा नै नभएपछि के को पालाम ? पालाम नै नभएपछि के को धान नाच ? धान नाच नै नभएपछि केको लिम्बु संस्कृति ? भाषाको कारणले मरेन लिम्बु संस्कृति ?

आफ्नो भाषा र संस्कृति नै मरेपछि मरेन त लिम्बु जाति ? अनि किन खोज्दै न लिम्बुले आफ्नो थातथलोमा जातीय पहिचान ? 'कुनैपनि व्यक्ति र जातिका लागि माता र मातृभाषा समानरूपले पुजनीय तथा रक्षणीय रहन्छन । माता स्वर्गे हुँदा पुत्रको अस्तित्व समाप्त हुँदैन तर मातृभाषा समाप्त हुँदा व्यक्तिको मात्रै होइन, जातिको नै अस्तित्व समाप्त हुन्छ । किनभने कुनै जातिलाई ज्यूँदो राख्ने उसको मातृभाषा र संस्कृति हो' (त्रिपाठी २००९: ७)

भाषाकै कारणले पाकिस्तानबाट छुट्टिएन बंगलादेश ? भाषाकै कारणले शरणार्थी भएनन नेपाली भाषी भुटानीहरू ? संघीय लिम्बुवानको पक्षधर भनिएका र लिम्बुवानविद्रु भनेर कहलिएका धरानका भवानी बरालले गोरखापत्रको एउटा अंकमा प्रकाशित लेखमा संघीयता भनेको त्यहाँको स्थानीय भाषालाई अग्राधिकार दिनु होइन भनेर त्यहि पुरानै एकतान्त्रीक एकल जातीय भाषाको वकालत गरेको कुराले कालेका वा हरूको भित्रि नियती स्पष्ट हुँदैन ?

आफ्नो भाषा जसलाई पनि बचाउन मनपर्छ । त्यसकारणले पनि एकल जातीय पहिचान सहितको प्रान्त चाहिन्छ । यस्तो प्रान्त भएपछि, भारतको बंगालमा जस्तै, बिहारमा जस्तै, तामिलनाडुमा जस्तै आफ्नो भाषालाई कामकाजी भाषा घोषणा गरेर बचाउन सकिन्छ (भाषिक अधिकार) ।

एउटा धर्म फस्टाएको फस्टाएकै छ, अरु धर्महरू ओझेलमा प्याप्यै छन । यस्ता सिमान्तकृत धर्महरू बचाउनका लागि पनि एकल जातीयता सहितको संघीयता चाहिँदैन (धार्मिक अधिकार) ? एउटा संस्कृति भाँगिएको भाँगिएकै छ, अरु संस्कृतिहरू लम्पसार प्याप्यै छन । यि संस्कृतिहरूको जगेर्ना गर्नका लागि पनि एकल जातीयता पहिचान सहितको प्रान्त चाहिँदैन र (सांस्कृतिक अधिकार) ? एउटा जाति जहिले प्रधानमन्त्रि, अरु जाति जहिले राज्यमन्त्रि ! एउटा जाति जुनसुकै पार्टीमा अध्यक्ष, अर्को जाति जुनसुकै पार्टीमा उपाध्यक्ष ! यसको लागि पनि एकल जातीय पहिचान चाहिँदैन (राजनैतिक अग्राधिकार) ? पिछडिएको देश भनिएको अफ्रिकाको केन्याको एउटा आप्रवासी हब्सी (काला जाति) बाराक ओबामालाई अमेरिका जस्तो महाशक्ति देशको राष्ट्रपति पदमा दुई दुई पटक जिताउँछन अमेरिकीहरू भने हाम्रा देशका बहुसंख्यक आदिवासीहरूलाई केले छेकेको छ प्रधानमन्त्रि हुनबाट वा कुनैपनि पार्टीको ठूलो पदमा पुग्न ? बहुपहिचानवादी कालेका वाहरूको कारणले त होइन ? कि त मधेशी कि त जनजाति नेतालाई राष्ट्रपति बनाऔं । जनजाति नेतालाई बनाउने हो भने कि त साहना प्रधान कि त सुवास नेम्वाङलाई उम्मेदवार उठाउनुहोस, हामी पूर्ण समर्थन गर्छौं भनेर माओवादीले प्रस्ताव राख्दा यि दुइजना जनजाति नेताहरूलाई राष्ट्रपति हुन नदिने नेताहरू अहिलेका बहुपहिचानवादी राजनीति गर्नेहरू हुन कि होइनन ? हामीलाई थाहा छैन ? जातीय सवालमा आफ्नो पार्टीको विहपको वास्ता नगरी मधेशीहरू एक भए, र उनिहरू राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति दुवै हुन सफल भए । एक भएकै कारणले हुनुपर्छ, हालसालै खुलेको शिक्षक सेवा आयोगमा उनिहरूले प्रत्येक पहाडी जिल्लाहरूमा पनि मधेशी कोटा पारेका छन । पूर्वका जिल्लाहरूमा सबैभन्दा बढि ताप्लेजुडमा सोह्रवटा मधेशी शिक्षक कोटा परेको छ । मधेशीहरूको क्षेत्र सिराहा सप्तरीतिर पहाडियाहरूको कुनै कोटा छ ? जेहोस, मधेशी मित्रहरूलाई बधाइ दिनैपर्छ, र उनिहरूको एकतालाई हामीले सलाम गर्ने पर्छ, तर जनजाति मंगोलेहरूले दुख पाए आफ्नै ढंगले भन्ने कुरामा भने एक दिन शोक मनाउनै पर्ने हुन्छ । 'कालेका वाहरूको पार्टीको विहप मान्दै बस है, साथी हो' भनेर अतिपनि दिनै पर्ने हुन्छ क्या रे ।

बिद्वान चित्र प्रसाद उपाध्याय (२०५६) ले नव स्मृति वर्ष २, अंक १ मा भनेका छन – आफ्नो भाषा नभएकाहरू हाम्रो भाषा बोलेर, आफ्नो मौलिक धर्म नभएकाहरू हाम्रो हिन्दु धर्म चोरेर हामीहरूलाई नै थर्काउन खोज्ने मुख मंगोलहरूको सपना कम्तिमा पनि पाँच शय वर्षसम्म सफल हुने छैन भन्ने चुनौति पढदा शुरुमा त अनौठो लागेको थियो । तर राम्ररी सोच्दा थाहा भयो यो आरोप सत्य रहेछ । जनजातिहरूको आफ्नै भाषाहरू छन, तर उनिहरू आफ्नो भाषा बोल्दैनन । आआफ्नै धर्महरू छन, तर हिन्दु धर्म भब्यताका साथ मान्छन । यस्तो स्थिति कसरी आयो ? उत्तर सिम्पल छ – २४० वर्ष लामो एकतान्त्रिक एकल जातीय शासनको कारणले नै यस्तो भएको हो ।

यसै प्रसंगमा सबैको प्रान्त छ, तर दलितको प्रान्त छैन भन्ने सवाललाई पनि उठाउनै पर्ने हुन्छ । शायद यहि सवालका कारण हुनुपर्छ, एउटा आयोगले दलितलाई पनि एउटा प्रान्त सिफारिस गरेको रहेछ । दलितलाई के को प्रान्त ? उसको भाषा बचाउनु छैन, उसको भाषा नेपाली भाषा हो । राष्ट्रले एकल भाषिक नीति ल्याएर मज्जाले बचाइदिएकै छ । दलितले आफ्नो धर्म बचाउनु छैन किनकि उसको धर्म हिन्दु धर्म हो । यो धर्म एकल धर्म नीति ल्याएर कालेका वाहरूले मज्जाले बचाएकै छन । दलितहरू एकै ठाउँमा एकत्रित

भएर बसेका पनि छैनन्, देश भरि अल्पसंख्यक रूपमा छरिएर बसेको छन । उसले त घरको ताला चाबी हातमा लिएर बसेका आफ्नै कालेका बाहरूसंग राजनैतिक अग्राधिकार र आफ्नै हिन्दु धर्मको भेदभावको विरुद्धमा जहाँ बसेर भएपनि लडे पुग्दैन र ? मुख्य समस्या भनेको जनजातिहरूको हो र दोस्रो मधेशीहरूको हो । कुनचाहिँ जनजाति प्रधानमन्त्र भएको छ (मरिच मान सिंह बाहेक) ? कुनचाहिँ जनजाति राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपति भएको छ यो नेपालमा ? त्यसैले, २४० वर्षदेखि पिसिदै आएका जातिहरूले राजनैतिक अधिकार, भाषिक अधिकार, धार्मिक अधिकार, सांस्कृतिक अधिकार, आदिका लागि प्रान्तीय एकल जातीय पहिचान खोज्नु अन्याय हो ? कम्तिमा पनि आफ्नो प्रान्तमा कहिलेकाहिँ मुख्यमन्त्र हुँदा अरु जातिको के बिग्रियो ?

५. निष्कर्ष

‘मैले मेरै जातिय पहिचानलाई खतम गरेर, खतम पार्न खोज्नेकै पृष्ठपोषण गरेर मलाई मन्त्रि बन्नु छैन’ (विजय सुब्बा, भू.पु. नेकपा एमाले एक अन्तर्वातामा) । यो भनाइको अर्थ के हुन्छ भने राज्यमन्त्रि बन्ने रहर पालेका एक दुइ जना जनजातिहरू आफ्नै जातिको घाँटी निमोठ्नेहरूको पृष्ठपोषण गरेर, चम्चे बनेर, आफूलाई बलिको बोको बनाएर र आदिवासीको कोटामा समानुपातिक प्रतिनिधित्वमार्फत कालेका बाहरूले देखावटी रूपमा केहि माथि पुऱ्याइएको जस्तो देखिएका हनुमाने नेताहरूको कारणले पनि यो देशमा जातीय असमानताको खाडलमा मलजल पुगेको हो । अर्को कुरो, जनसंख्याको दृष्टिकोणले जनजातिहरू बहुमत भएपनि माथिल्ला तहहरूमा, लुइटेल (२००९: ७) ले भनेजस्तै, ‘अन्य’ जातिहरूको हालीमुहाली भएकाले जनजातिहरूको चाहना पूरा हुन नसकेको हो ।

प्रान्तिय एकल जातिय पहिचान सहितको राष्ट्रिय बहुजातीय पहिचानको सुन्दर नयाँ नेपालको सपना पूरा गर्न यो देशले अभैपनि धेरै अशोक राईहरू खोजेको छ, धेरै अजम्बर राईहरू मागेको छ । यो देशलाई धेरै कुमार राईहरूको खाँचो छ, धेरै आडकाजी शेर्पाहरूको साहस चाहिएको छ, धेरै राजेन्द्र श्रेष्ठहरूको समर्थन चाहिएको छ, धेरै रकम चेम्जोङहरूको चेतना चाहिएको छ, धेरै विजय सुब्बाहरूको त्याग चाहिएको छ । नेपालका कालेहरूको शदियौँदेखिको क्यान्सरको चिरफार गर्न सक्षम चैतन्य सुब्बा र महेन्द्र सुन्दर लावतीजस्ता धेरै डाक्टरहरूको आवश्यकता खड्केको छ । आफ्नो मन्त्रिपद त्यागेर भएपनि शदियौँदेखि खोसिएको आफ्नो अधिकारको पक्षमा लाग्ने केहि मधेशी नेताहरू जस्ता धेरै सन्तानहरूको खाँचो बडेको छ ।

यस्तै महान र बहादुर सन्तानहरू जन्मिन्छन् कि भन्ने आशामा कालेका आमाहरूले धेरै सन्तान जन्माए यो देशमा, तर धेरैजसो सन्तानहरू हनुमाने नेतामात्र बनेको देख्दा यि आमाहरूलाई कति पिंडा हुँदो हो ! अरु आमाका सन्तानहरू जुनसुकै पार्टीमा भएपनि आफ्नो अस्तित्वको सवालमा एक भएको देख्दा शदियौँदेखि पिलिसिएर बसेका कालेका आमाहरूलाई भक्कानो कसरी नफुट्दो हो ! तर के गर्ने ! धुन्धुकारी भएपनि आफ्नै सन्तान हो । दाँया हातले गाला पड्काइदिएर बाँयापट्टि फर्केर आफैँ रनुपर्ने स्थिति छ हाम्रो नयाँ नेपालमा ! माया त लाग्छ । के गर्ने ! नयाँ नेपालका काले र कालेका बाहरूलाई चेतना भया !

सन्दर्भ ग्रन्थ

- आचार्य, बाबु राम (इतिहास शिरोमणी). २०२२. *नेपालको संक्षिप्त वृतान्त*, काठमाण्डौ: प्रमोद शम्शेर/निर विक्रम प्यासी
- उपाध्याय, चित्र प्रसाद. २०५६. 'मंगोलहरू राक्षसका अवतार हुन,' *नव स्मृति* (मासिक), वर्ष २, अंक २
- केसी, सुरेन्द्र. २००५. 'नेपालको सामाजिक बनोट र आदिवासी जनजाति अवधारणा सम्बन्धी विविध,' *सेवा नेपाल (जातजातिका संस्कृति विशेषांक)* ४(४): ४-८
- घिमिरे, बि.पि., एस.बि. कार्की र सागर खडका. २०६५. *ग्रामिण विकास र सहकारी व्यवस्थापन*, काठमाण्डौ : एशिया पब्लिकेशन प्रा.लि.
- चेम्जोड, इमान सिंह. १९६६. *किरात इतिहास र संस्कृति*, फिदिम: तुम्याहाड चन्द्र हाड जवेगु
- हुंगेल, रमेश. २०१२ क. 'लिम्बु कि याक्थुड ?' *हिमाल* २२(११): ?-?
- . २०१२ ख. 'किराँत र खम्बुवान (विगत बुझ्ने प्रयास),' *हिमाल* २२(१२): ३६-३८
- नेपाल, ज्ञान मणि. १९९६. 'नेपाल : एन इटिमोलजिकल इन्टरप्रिटेसन,' *जर्नल अफ नेपालीज स्टडिज* १(२): १३१-१७०
- प्रसाई, दीर्घ राज. २०१०. 'हाम्रो प्राचिन सभ्यता र धर्म सापेक्षता,' *राजधानी दैनिक*, २८ असार २०६७
- लुईटेल, गुण राज. २००१. 'डोट्याली शब्दकोषको प्रकाशनले देखाएको बाटो,' *कान्तिपुर* (दैनिक), मंगलवार, ९ असोज, पाना ७
- सिलवाल, सुदर्शन. २०६२. *आर्थिक विकास र योजनाको परिचय*, काठमाण्डौ : रत्न पुस्तक भण्डार
- त्रिपाठी, जगन्नाथ. २००१. 'नेपाली भाषाको चिरहरण भएपछि,' *कान्तिपुर* (दैनिक), बिहिबार, २१ भाद्र २०५८, पाना ७